

Hruscsov, a kubai rakétaválság és a szovjet blokk

Békés Csaba,* Kalmár Melinda**

Abstract **Khrushchev, the Cuban Missile Crisis and the Soviet Bloc.** The paper first analyses the main features of the new Soviet policy after Stalin's death. It then qualifies the Cuban missile crisis as a real one by using the novel concept of real versus pseudo-crises during the Cold War. The authors evaluate both Khrushchev's and Kennedy's policies during the crisis as partial failure and partial victory. The paper also investigates the reaction of a totally surprised and underinformed Hungarian leadership to the conflict, while the final part deals with the serious lessons learned by the Soviet Bloc's leaders during the aftermath of the crisis.

Keywords Khrushchev, Kennedy, Kádár, Cold War, Cuban missile crisis, Soviet Bloc

A hruscsovi váltás fő jellemzői

A Sztálin 1953 márciusi halála utáni politikai döntések alapos vizsgálata rávilágít az ekkor hatalomra került régi-új szovjet vezetés tudatosságára. Egyértelműen megállapítható, hogy megértették a világban zajló intenzív átrendeződéseket, és nemcsak a nehezen kiépített birodalmi stabilitás bizonytalanságát konstatálták, hanem azt is, hogy a modern nagyhatalmi potenciál szerkezete és dinamikája időközben jelentősen megváltozott. A régi meghatározó paraméterekhez újak csatlakoztak: az integrációs spirál és a tudományos-technikai forradalom. Látták, hogy ha a lenini–sztálini örökséget meg akarják tartani, és nem akarnak veszíteni a Nyugattal folytatott versenyben, akkor a szovjetrendszer egészét az új körülményeknek megfelelően kell átalakítaniuk. Lenin óta ez volt az első eset, amikor nem csupán a szűken értelmezett védelmi képességek jelentették a biztonságot, hanem *a rendszer általános adaptációs készsége* is. A nemzetbiztonság fogalma a korábbiakhoz képest új dimenziókkal – társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális komponensekkel – egészült ki. Világossá vált, hogy a szuperhatalmi

---

* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Politikatudományi Intézet; Budapesti Corvinus Egyetem, Társadalomtudományi Kar
Email: bekes.csaba@tk.mta.hu

** Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar
Email: kalmar.melinda@t-online.hu

státusnak előfeltétele a katonai erővel és az elrettentőképességgel együtt a gazdasági erő és stabilitás is, mely nem tartható fenn műszaki tudományos együttműködés nélkül, ehhez viszont elengedhetetlen a nemzetközi – regionális és ennél szélesebb körű – specializáció.¹ A Sztálin halálát követő években indult kísérletek ezért arra irányultak, hogy a szovjetrendszer működését több szempontból is összhangba hozzák az aktuális idővel.

Hruscsov feltétlen érdeme, hogy maga is elég korán felismerte a váltás sokrétű jelentőségét a világ globális fejlődésében és a szovjet modell sorsának alakulásában. Vezetőtársaival hozott döntései, melyek a Nyugattal intenzívebb érintkezést feltételeztek, azzal jártak, hogy egyszersmind elfogadták a potenciálódás új elemeinek érvényességét a (szuperhatalmi) politikára és gazdaságra. A választás következményeként a szovjetrendszer megkezdte kényszerű alkalmazkodását a Tudományos Technikai Forradalomhoz (TTF) és a nyugati, illetve világ gazdasági versenyfeltételekhez. Ebben a *Sturm und Drang*² periódusban megindult a lenini–sztálini rendszer átalakítása. A főbb irányokat 1953 és 1968 között dolgozták ki, s a látványos politikai-ideológiai cezúrát az SZKP 1956. februári XX. kongresszusa jelezte.

Ez visszakanyarodott a korai világtérképezésekhez, s az új szakasz elvi megalapozásaként Sztálint leválasztotta az ősforrás Leninről, úgymond a hamis ideológiát az eszméről, a rosszat a jóról. Ezzel a gesztussal a szovjet ideológia elfedte, hogy Sztálin és Hruscsov végső soron ugyanazt a lenini intenciót követték, hasonló politikai eszköztárral, csak más-más vonásokat erősítettek fel az eltérő konstellációkban: előbbi a politikai kiméletlenséget, a vasakaratot és a hagyományos militáns birodalomszervező elveket, utóbbi a rugalmasabban taktikázó, kerülő utakon közelítő politizálást, amivel kétségtelenül közelebb állt az őskorszak vezetői attitűdjéhez. Lenint és Hruscovot viszont leginkább a *dinamikus konstellációértelmező hajlam* tette hasonlóvá. A történeti értelmezés inkább praktikus, rögtönöző-taktikázó gondolkodású politikusként jellemzi őket, annak ellenére, hogy határozott teoretikus, sőt víziós képességgel rendelkeztek, önálló válasszal a „milyen Oroszországot szeretnék” kérdésre. Rendkívüli érzékenységgel reagáltak a korszellemre, a világban végbemenő átrendeződések trendjeire, a még artikulálatlan jövőbeli változásokra. Praktikus-pragmatikus döntéseiket ez a víziós készség határozta meg, ami mindkettőjüket megkülönböztette más szovjet politikusoktól, akik kisebb-nagyobb korrekciókkal alapvetően az ő nyomdokaikon haladtak.

A történeti tudat feltehetően azért mellőzi ezen tulajdonságok elismerését, mert egyik szovjet vezetőt sem szeretné pozitív színben feltüntetni. Holott a politikai víziós képesség egyáltalán nem igazol semmiféle cselekvést, morális szempontból egyáltalán nem értékelhető. Olyan tény viszont, amivel a történeti elemzésnek mindenképpen számolnia kell. Enélkül az 1953-as és 1956-os fordulat csak egyszerű stiláris korrekciónak tűnhet az európai szovjetrendszer történetében, és szinte egyáltalán nem utal a következetes moszkvai stratégiai gondolkodás lényegi elemeire.

¹ A hruscsovi politikáról bővebben lásd: Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*. Budapest, Osiris Kiadó, 2014.

² A kifejezést alapvetően Szántó Miklós alkalmazza a szociológia hazai történetének 1963-tól 1965-ig terjedő időszakára. Az átmenetiség jelzésére ez a kategória a szovjetrendszer 1945 utáni történetének több időszakára is termékenyítően alkalmazható. Hasonló átrendeződő korszak lehetett a koalíció néhány éve vagy a Sztálin halála utáni és a Hruscsov regnálása alatti időszak, illetve a rendszerváltás körüli évek. Szántó Miklós: *A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1998. 155–158.

Az SZKP XX. kongresszusának stratégiai fordulatot megerősítő jelentősége vitathatatlan, a meghatározóan politikatörténeti megközelítések azonban ennek értékelésekor több ponton nem feltárják, hanem inkább elfedik a korszakot mélyen meghatározó vonásokat. Mindenekelőtt azt, hogy a reformkényszert érzékelő vezetői réteg beavatkozásai nyomán ekkortól az ideológiai paraméterek mellett valójában megkezdődött az intézmények átrendeződése is. Nehezíti mindennek rekonstruálását az átmenet káosza, a váltást körülvevő bizonytalanság, az irányítás – alsóbb szinteken is érzékelhető – rögtönző, találgató („guess-work” típusú) gyakorlata, mely korábban sem volt idegen a rendszertől, de a fellazult viszonyok között az egymást sűrűn keresztező szándékok fenyegető konfliktusokat és zavarokat szültek.³

Az átmenetiség mégis sok pozitív struktúraformáló energiát szabadított fel. Modernizációra mobilizált, jótékony átalakító trendeket erősített meg a gyakorlatban és a gondolkodásban. Ugyanakkor nem volt kérdéses, hogy a vezetés mindeközben a politikai és ideológiai *kontrollt* is igyekezett hatékonyabbá tenni a nagyhatalmi működés szűkebb és tágabb köreiből egyaránt. A váltás kultikus politikai cezúráját jelentő XX. kongresszus tehát nemcsak a személyi kultusszal szakított, de új átfogó víziót is előrevetített. Ennek fontos, egymással összefüggő elemei voltak: a kül- és belpolitikai ellenfelek semlegesítésére irányuló stratégia, az alternatív utak és szövetségek rugalmas-toleráns integrálása, valamint a szovjetrendszer szisztematikus szanálása.

A huszadik század közepén a szovjet vezetés nagy dilemmái között volt, hogy az erősödő amerikai–német befolyás árnyékában le kell-e mondania az Eurázsia-koncepcióról, vagyis az Atlanti-óceánig nyújtott – minimum semleges – övezetről, ami utat nyithat a további befolyás előtt.⁴ A semlegesítést korábban is a virtuális terjeszkedés részének tekintették. A háború utáni szovjet elképzelésekben már fontos szerepe volt a potenciális befolyási övezetek kiterjesztésének, a *semlegesítés* offenzív stratégiájának. Az ötvenes évek közepén is igen kiterjedt értelemben használták, rugalmas politikai eszközként kezelték, nem egyszer finlandizáló típusú szövetségi viszonyban reménykedve, például az ekkor, 1955-ben semlegessé váló Ausztria esetében.⁵ Az Atlanti-óceánig terjedő befolyásolás esélyéről Moszkva ugyanis sohasem mondott le. A lehetőségeket folytonosan felmérve azonban a hangsúlyt egyre inkább a semlegesítésre helyezte és nem a konfliktusokra. A XX. kongresszustól vált ez a taktika valódi offenzív politikai stratégiává: Nyugat-Európát és Ausztriát, illetve Jugoszláviát vette elsősorban célba, de kalkulált az ázsiai régióval is. Az 1947-es zsdanovi „két tábor” elméletet ezért lecserélte egy lényegesen megengedőbb tételre, mely szerint a világ alapvetően „két övezetre” osztható. Az egyik az Egyesült Államok vezetése alatt az imperialisták táborá; ide tartoznak a NATO-n kívüli szövetségesek is, beleértve valamennyi kontinenst. A másik, az ún. „békeövezet”, melyhez a „szocialistákon” kívül

³ Shlapentokh, Vladimir: *The politics of sociology in the Soviet Union*. Boulder and London, Westview Press, 1987. 113–114.

⁴ A geopolitikai teóriák hangsúlyozzák, hogy a nagy vizek közti szárazföldek és főként a peremterületek fölötti befolyás a terjeszkedő birodalmak/nagyhatalmak mindenkor kiemelt expanzív stratégiai vágyainak egyike. Jellegzetes példája az „óceántól óceánig” elvet meghirdető amerikai Manifest Destiny, melyre látványosan gyorsan reagált az európai Kommunista kiáltvány. A kettő közti összefügghetőségre utal például: Fischer Ferenc: *A kétpólusú világ 1945–1989*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2005. 61.

⁵ Az Ausztriával kapcsolatos finlandizálási koncepcióról lásd Békés Csaba (szerk.): *Evolúció és revolúció. Magyarország és a nemzetközi politika 1956-ban*. Budapest, Gondolat Kiadó – 1956-os Intézet. 2007. 15–17.

csatlakozik a világ valamennyi antiimperialista politikát folytató országa, köztük a gyarmati sorból felszabadultak, az el nem kötelezett afrikaiak és ázsiaiak, sőt, a semleges államok legnagyobb része, így Finnország, Ausztria és Svédország is. A szovjet vezetés azt remélte, hogy kedvező belső politikai fejlődés révén akár még Japánban is semlegeségi tendenciák juthatnak érvényre, ami esetleg – komoly stratégiai nyereségként – előmozdíthatja kiválását az amerikai érdekszférából.⁶

Mindez lényegében azt jelentette, hogy Moszkva a nemzetközi szövetségi politikára is nyilvánvalóan kiterjesztette az „aki nincs ellenünk, az velünk van” elvet, melynek fő stratégiai célja volt, hogy Euráziát jelentős szárazföldi hatalommá, galaktikus központtá formálja. Az Eurázsia-terv a hruscsovi korszak meghatározó motívuma lett. Összetett, egymásra kölcsönösen ható politikai szándékokat hordozott, és hosszútávon meghatározó jelentőségű döntéseket indukált. Komplex stratégia, melynek szelleme később is alapvetően kijelölte a szovjet külpolitikai, gazdasági, politikai, társadalmi és ideológiai trendeket. Fordulópontjai, strukturális viszonyai a rendszerátalakulás lényegi vonásaira mutatnak rá.

Az alakuló konstellációt azonban ez a vezetés úgy értékelte, hogy a nyugati nyitás nélkül nincs eurázsiai kapcsolat, csak a szovjet és a keleti szövetségi viszonyrendszer, ami viszont már nem volt eléggé biztonságos. Az európai kapcsolatok erősítése azonban következményekkel járt: alkalmazkodást feltételezett, igazodást az általános globalizációs trendekhez. Hruscsov igyekezett is ráhangolódni a TTF-re és felvenni az integrációs ritmust. Szorgosan építette új kapcsolatait a Nyugattal, s közben Európa keleti felében hozzálátott saját integrációs kereteinek a megteremtéséhez: formálta a versenytársakéval párhuzamos intézményeket és programokat. Semlegesítő Eurázsia-politikájának egyik integrációs következménye volt, hogy a kontinens – egyelőre még külön-külön szerveződő – két fele lassanként elkezdett egymáshoz közeledni. Ennek visszahatásaként a szovjet érdekszférába tartozó régió létformáját innentől fogva már nem csak az amerikai, de az európai integrációs tendencia is jelentős mértékben befolyásolta.

Valódi és pseudo-válságok a hidegháborúban

Az 1953-1964 közötti hruscsovi korszak egyik sajátossága, hogy ezt a mintegy tizenkét éves időszakot egyaránt jellemezték radikális enyhülési tendenciák és olyan súlyos válságok, mint az 1953-as kelet-berlini felkelés, az 1956-os magyar forradalom, a szuezi válság, a második berlini válság és a kubai rakétaválság. Ezek a történeti emlékezetben és a mérvadó tudományos feldolgozásokban mindmáig egyaránt súlyos nemzetközi válságként jelennek meg. Valójában azonban a hidegháború időszakában bekövetkezett krízisek korántsem voltak szükségszerűen *hidegháborús válságok*. A második világháborút követően, különösen a 60-as évek közepéig mind a nyugati, mind pedig a keleti közvélemény álláspontját alapvetően a kelet-nyugati ideológiai, stratégiai szembenállás határozta meg, s így a keleti blokkban történt minden válságot, akárcsak a kelet-nyugati viszonyt érintő számos konfliktust automatikusan kelet-nyugati, azaz hidegháborús válságként élte meg. Pedig ma már világosan látható, hogy ezek nagyobb része ebben az értelemben nem volt igazi válság, mivel minden ellentétes előjelű propaganda ellenére nem lépték át a szuperhatalmi együttműködés által kijelölt kereteket, nem törekedtek a

---

⁶ Uo. 11, 17.

status quo megváltoztatására, azaz nem jelentettek valódi érdekösszeecsapást a két politikai-katonai tömb között, s így nem is okoztak tartós működési zavarokat a kelet–nyugati viszonyban. Ilyen, csupán a közvéleményben és a propaganda szintjén jelentkező, *látszólagos hidegháborús, azaz pseudo-válság* volt az 1953-as berlini felkelés, a lengyel és magyar 1956, a Csehszlovákia elleni invázió 1968-ban, és végül a lengyel 1980–81. Mi több, ebbe a sorba illik a magyar forradalommal párhuzamosan lezajlott szuezi válság is, amely ugyan valóban komoly konfliktus volt, de nem a kelet–nyugati viszonyban, hanem a nyugati szövetségi rendszeren belül, mivel a szovjet vezetés a helyzet reális felmérése alapján nem kívánt Egyiptom védelmében közvetlen konfliktusba bonyolódni a Nyugattal. Másfelől viszont, éppen a szuperhatalmi kooperáció valódi jellegének fel/el nem ismerése az oka annak is, hogy a tényleges hidegháborús válságok közül (a két berlini válság, a koreai háború, a kubai rakétaválság, Vietnam, Afganisztán) a kelet-közép-európai történeti tudatban utólag fokozatosan elhalványodik néhány olyan konfliktus jelentősége, amelyek pedig a maguk idejében és hosszú távon is sokkal inkább befolyásolták a kelet–nyugati viszony alakulását, mint a fent említett látszólagos krízisek: ilyennek tekinthető mindenekelőtt a két berlini válság, nem is beszélve a kommunista Kína Tajvan elleni katonai próbálkozásairól, amelyek az amerikai biztonsági garancia miatt az ötvenes évek közepén–végén folyamatos „melegháborús” veszélyt jelentettek.⁷

A látszattal ellentétben mind az 1956 október–novemberi szuezi válság, mind pedig az azzal párhuzamosan lezajlott magyar forradalom a szuperhatalmi kooperáció kiváló példáiként is értelmezhetők. A szovjet vezetés nagyon is pragmatikus álláspontját jól jellemzi Hruscsovnak a pártelnökség 1956. október 31-i ülésén tett kijelentése, amely a fegyveres rendteremtést szorgalmazta Magyarországon: „Ha kivonulnánk Magyarországról, ez felbátorítaná az amerikai, angol és francia imperialistákat. Ezt gyengeségünknek fognák fel és támadásba lendülnének. ... [Ez esetben] Egyiptomon felül odaadnánk nekik Magyarországot is.”⁸ Vagyis Nasszer megsegítése mint lehetőség fel sem merült, a szovjet vezetés Egyiptomról, amely ekkor a nyugati érdekszférába tartozott, az izraeli–angol–francia támadás kibontakozása pillanatában azonnal lemondott. Sőt, annak érdekében, hogy még közvetett konfliktusba se keveredhessenek a Nyugattal, a szovjet katonai szakértőket azonnal kivonták Egyiptomból.⁹ Az pedig régóta jól ismert tény, hogy a közel-keleti válság békés megoldása érdekében a két szuperhatalom precedens nélküli módon együtt szavazott az ENSZ Biztonsági Tanácsában.

Hruscsov és a kubai rakétaválság – az egyik legvalószínűbb hidegháborús konfliktus

A nemzetközi politikát az ötvenes évek közepétől a *kényszerű szuperhatalmi kooperáció mechanizmusa határozta meg*,¹⁰ mégpedig nem csupán akkor, amikor a kelet–

⁷ Lásd: Chen Jian: *Mao's China and the Cold War*. The University of North Carolina Press, Chapel Hill-London, 2001, 163–204, Vladislav Zubok: *The Khrushchev–Mao Conversations*, 31 July–3 August 1958 and 2 October 1959, *CWIHP Bulletin*, Issue 12/13, Fall/Winter 2001. 243–272.

⁸ Vjacseszlav Szereda, Rainer M. János (szerk.) *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 62.

⁹ Brian McCauley: *Hungary and Suez 1956: Limits of Soviet and American Power*. *Journal of Contemporary History*, October, 1981. 786.

¹⁰ Békés Csaba: *Hidegháború – enyhülés – új megközelítésben*. *Külgügyi Szemle*, XXIII. évf.

nyugati feszültség enyhítése érdekében tárgyalásokat folytattak. Bármilyen meglepő, ennek a mechanizmusnak az érvényesülése világosan kimutatható a korszak két valóban súlyos kelet–nyugati konfliktusa, a berlini válság és kubai rakétaválság vizsgálataánál is, mi több, a *válságok békés megoldása* éppen ennek a kényszerű szuperhatalmi együttműködésnek volt köszönhető.

Mindkét válság modellje hasonló volt: a szovjet vezetés a status quo megváltoztatását célzó offenzívát indított, amely súlyos szuperhatalmi konfliktust okozott, majd a válság eszkalálódásának elkerülése érdekében Moszkva visszavonulásra kényszerült. Az amerikai kormányzat azonban – szintén a fegyveres összecsapás minden áron való elkerülésének érdekében – segítséget nyújtott a sikeres visszavonuláshoz. Így végül kompromisszumos megoldás született, amely nem csupán a *status quo ante* visszaállítását jelentette, hanem a szovjetek racionális érdekeinek figyelembe vételével lehetővé tette, hogy Hruscsov a saját táborában részleges győzelemként értékelhesse a kapitulációt.

Alig egy évvel a berlini válság befejezése után a szovjet atomrakéták Kubába telepítése miatt olyan súlyos kelet–nyugati konfliktus alakult ki, amelynek során a világ talán a legközelebb került a harmadik világháború kitöréséhez. Az 1962. októberi kubai rakétaválság sajátossága az volt, hogy ebben az esetben a szovjet vezetésnek magától eszébe sem jutott volna a status quo erőszakos megváltoztatásának gondolata, az mégis bekövetkezett, mégpedig „természetes” úton, a Fidel Castro vezette forradalom győzelmével, amely 1959-ben megdöntötte az Amerika-barát Batista-rezsimet. Az új baloldali rendszer gyors ütemben építette ki politikai és gazdasági kapcsolatait a Szovjetunióval és a többi szocialista országgal, s egyre valószínűbbé vált az is, hogy Kuba hamarosan a szovjet szövetségi rendszer tagja lesz. Az Egyesült Államok vezetése kezdetben kivárási taktikát alkalmazott, és azt remélte, hogy gazdasági eszközökkel elérheti a rendszer megbuktatását. Később azonban már a politikai és a katonai megoldás lehetőségét fontolgatták. Washington 1961 januárjában megszakította a diplomáciai kapcsolatot Kubával, majd az év áprilisában a CIA által kiképzett fegyveres kubai emigránsok szálltak partra a Disznó-öbölben. Ez a katonai akció ugyan kudarcba fulladt, a kubai vezetés számára azonban nyilvánvalóvá vált, hogy az ország biztonságát az Egyesült Államokkal szemben önerőből nem tudják garantálni. Ezért 1961 júliusában Moszkvában katonai egyezményt írtak alá a Szovjetunióval, amelynek alapján szovjet közép-hatósugarú nukleáris rakétákat telepítettek Kubába. A legújabb kutatások alapján úgy tűnik, hogy ennek a nagy jelentőségű és kifejezetten provokatív szovjet döntésnek kettős célja volt.¹¹ Egyrészt Kuba megvédése egy esetleges amerikai támadástól, azáltal, hogy az Egyesült Államoknak egy ilyen esetben a Szovjetunióval való közvetlen katonai konfliktust kellett volna megkockáztatnia. Másfelől viszont Hruscsov ezzel a lépéssel a globális stratégiai egyensúly megteremtésére tett kísérletet egy olyan időszakban, amikor az interkontinentális rakéták előállításában az Egyesült Államok már jelentősen megelőzte a Szovjetuniót, s ezt a mű-

---

2014/4. sz. 3–18.

¹¹ A kubai rakétaválságról lásd: Zubok, Vladislav – Pleshakov, Constantine: *Inside the Kremlin's Cold War. From Stalin to Khrushchev*. Harvard University Press, 1996. 258–274. és Fursenko, A. A. – Timothy J. Naftali: *One Hell of a Gamble: Khrushchev, Castro, and Kennedy, 1958-1964*. New York: Norton, 1997. 367–492., *Bulletin, Cold War International History Project*, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D.C., Fall, 2012. Issue 17–18. Utóbbi kiadvány mintegy 500 levéltári dokumentumot közöl a válság történetéről.

holdas felderítésnek köszönhetően már nem lehetett tovább eltitkolni.¹² Ebben a helyzetben komoly stratégiai előnyt jelentett Kuba földrajzi fekvése, hiszen a szigetországba telepített szovjet közép-hatósugarú nukleáris rakéták, amelyeket ekkor már sorozatban gyártottak, lényegében az Egyesült Államok egész területét fenyegethették.

Az amerikai felderítés 1962. október közepén fedezte fel a rakétákat Kubában. Kennedy elnök, az összes lehetséges válaszlépés mérlegelése után október 22-i beszédében bejelentette, hogy tengeri blokádot rendelt el Kuba körül a további rakéták odaszállításának megakadályozására. Az úton lévő szovjet és kelet-európai szállítóhajók október 24-én érték volna el a szigetországot, ezért kétségtelenül fennállt a közvetlen szovjet–amerikai fegyveres konfliktus kirobbanásának veszélye. Az összeütközés azonban végül nem következett be, mivel a Hruscsov a hajókat még idejében visszafordította.

Kennedy követelte a már Kubában lévő rakéták elszállítását is, és jelezte: ellenkező esetben az USA kész preventív csapást mérni a szigetre. Ekkor intenzív kommunikáció bontakozott ki a két fél között a legkülönbözőbb csatornák igénybevételével. A határozott amerikai fellépésre Hruscsov azonnal visszavonult, amint világos lett számára, hogy különben közvetlen szuperhatalmi összecsapás veszélye fenyeget. Ma már tudjuk, a szovjetek feltétel nélkül is visszavonultak volna, de a helyzet eszkalálódásától szintén tartó amerikai vezetés megkönnyítette a szovjetek dolgát: Kennedy megígérte, hogy az USA nem támadja meg Kubát. Sőt, további engedményt is tett, hogy lehetővé tegye Hruscsovnak a visszavonulást: ígéretet tett a törökországi amerikai rakéták kivonására is. Ez viszont nem kevesebbet jelentett, mint hogy az amerikai vezetés a NATO szövetségesek háta mögött kötött titkos egyezséget a szovjetekkel. Nem csoda, hogy Kennedy cserébe azt kérte, mindennek semmilyen írásos nyoma ne maradjon amerikai oldalon. Így most a szovjeteken volt a sor: Dobrynin nagykövet végül hosszas győzködés hatására hajlandó volt visszavenni azt a szovjet levelet, amely ezt az amerikai ígéretet is tartalmazta.¹³

Ma már tudjuk, hogy a válság kezelése során mindkét fél nagyfokú kompromisszumkészséget és rugalmasságot tanúsított, noha a maga idejében mindez csak a szovjet oldalon jelent meg a nyilvánosság előtt.¹⁴ Október 26-ai és 27-ei üzeneteiben Hruscsov ígéretet tett a rakéták visszavonásra, s ez hamarosan meg is történt. Kennedy viszont október 29-én feloldotta a tengeri blokádot, és nyilvánosan garanciát vállalt arra, hogy az USA nem hajt végre inváziót Kuba ellen.

A kubai válság békés megoldása így mindkét szuperhatalom számára *egyszerre*

¹² Hruscsov korábban – éppen a tények ellenőrizhetetlenségére alapozva – mindent elkövetett, hogy a világ elhiggye, a Szovjetunió már az interkontinentális rakéták hatalmas arzenáljával rendelkezik, és nagy fölénye van e téren az Egyesült Államokkal szemben. Mint kiderült, 1962-ben Moszkvának mindössze 72, az USA-nak viszont már 231 ilyen rakétája volt. A következő években a Szovjetunió hátránya 1967-ig még tovább nőtt, s végül csak 1969-ben sikerült meghaladni az USA interkontinentális rakétáinak számát. Fischer Ferenc: A megosztott világ. A Kelet–Nyugat, Észak–Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1945–1989). 3. kiadás. Budapest, Ikva, 1997. 198.

¹³ Telegram from Soviet Ambassador to the US Dobrynin to the USSR Foreign Ministry, 10/30/1962. CWIHP Virtual archive, Cuba in the Cold War. (www.cwihp.org)

¹⁴ Hruscsov követelésére Kennedy titokban beleegyezett, hogy a Törökországban telepített amerikai Jupiter rakétákat leszereljék, mivel azonban ehhez formálisan a NATO jóváhagyása kellett, erre csak a következő évben került sor. Erről az alkuról az amerikai vezetésben csak az elnök testvére, Robert Kennedy és Dean Rusk külügyminiszter tudott.

volt győzelem és fiaskó. Az Egyesült Államok sikeresen akadályozta meg szovjet atomtűőrhő létrehozását az amerikai kontinensen, viszont le kellett mondania Kuba inváziójáról, s így az ottani kommunista rendszer felszámolásáról. A Szovjetunió számára a nemzetközi politikában nagyon jelentős presztízavesztést okozott, hogy ki kellett vonnia a rakétákat Kubából, ám az akció egyik fő célját, a kubai kommunista rendszer fennmaradásának biztosítását végül is elérte.

Magyarország és a karibi válság

A kubai válság szovjet kezelése során a szövetségesekkel kapcsolatos szovjet politika éppen ellenkezője volt annak, amit a berlini kérdés megoldásánál követtek. Akkor a szovjet vezetés folyamatosan és gyakran konzultált, egyeztetett a VSZ tagországokkal, a leginkább érintett NDK-val pedig kifejezetten intenzív volt a koordináció.¹⁵ Most viszont a legnagyobb titokban készítették elő az akciót, sőt a válság megoldása során még a kubaiakat sem tájékoztatták a várható fejleményekről. Ezért azután a kelet-európai országokat teljesen váratlanul és felkészületlenül érte a válság kirobbanásának híre, amelyről a sajtóból értesültek.

Budapesten nemcsak a közvetlen kelet–nyugati katonai konfliktus veszélye, s a harmadik világháború rémének felidézése okozott érthető riadalmat. Már az is komoly aggodalmat keltett, hogy az addigi legsúlyosabb hidegháborús válság következtében esetleg központilag majd nehezen kezelhető háborús hisztéria alakul ki a magyar társadalomban. Egy ilyen fordulat komolyan megzavarhatta volna az 1956 óta sikeresen folyó belső pacifikálási folyamatot.

A jelenleg hozzáférhető források alapján nem lehet pontos képet alkotni a magyar vezetésnek a válság során tett minden lépéséről, illetve arról, hogy mikor, milyen információval rendelkeztek a krízis során.¹⁶

Sajátos módon, a magyar vezetés nem a Kremlből, hanem „katonai vonalon” értesült a rendkívüli eseményekről. Andrej Grecsko marsall, a Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erőinek főparancsnoka október 23-án reggel 10 órakor katonai csatornákon táviratot küldött a magyar honvédelmi miniszternek. Ebben a Kennedy amerikai elnök által tett provokatív bejelentésre, valamint a háború kitörésének fokozott veszélyére hivatkozva javasolta, hogy rendeljenek el fokozott harckészültséget az Egyesített Fegyveres Erők kötelékébe tartozó valamennyi egységnek, és másnapig jelentést kért a megtett intézkedésekről.¹⁷ A „javaslatban” foglalt intézkedések még

¹⁵ Lásd: Békés Csaba: Titkos válságkezeléstől a politikai koordinációig. Politikai egyeztetési mechanizmus a Varsói Szerződésben, 1954–1967. In: *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár rendszer kialakulásának időszakáról.* (Szerk. Rainer M. János), Budapest, 1956-os Intézet, 2003. 9–54. A berlini válságról lásd: Harrison, Hope M. *Driving the Soviets Up the Wall: Soviet–East German Relations, 1953–1961.* Princeton, N. J.: Princeton University Press, 2005.

¹⁶ Lásd: Hungary and the Cuban Missile Crisis: Selected Documents, 1961–1963. Introduction by Csaba Békés and Melinda Kalmár. *Bulletin, Cold War International History Project,* Woodrow Wilson International Center for Scholars, Washington D.C., Fall, 2012, Issue 17–18. 410–462. (<http://www.wilsoncenter.org/publication-series/cwihp-bulletin>)

¹⁷ „A dolgozó népet szolgálom!” *Forráskiadvány a Magyar Néphadsereg Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból, 1957–1972.* (Szerk. Ehrenberger Robert, Laczovics Erika, Solymosi József, bevezetés: Okváth Imre) Budapest, Tonyo-Graf Nyomdai és Grafikai Stúdió, 2006. 106.

aznap megtörténtek, és Magyarországon elsősorban a légierőt és a légvédelmi egységeket helyezték harckészültségbe. Így a jelenleg elérhető források alapján nagyon valószínű, hogy a magyar hadsereg tényleges mozgósítására közvetlenül Moszkvából, a helyi pártvezetés tudomása nélkül került sor. Aznap éppen rendes ülést tartott az MSZMP Politikai Bizottsága, ám a jegyzőkönyv tanúsága szerint ekkor még nem került szóba a kubai helyzet.¹⁸ Az ülés valószínűleg már véget ért, mire Grecsko táviratáról a hír elérte a politikai vezetést. Valamivel később azonban, miután a vezetés értesült az időközben kiadott terjedelmes szovjet kormánynyilatkozatról, a legfelső vezetők köréből egy sajátos ad hoc bizottság alakult a válság kezelésére: ennek tagjai Kádár János, az MSZMP első titkára és kormányfő, a miniszterelnök-helyettesek és a külügyminiszter voltak. Ez a testület fogalmazott meg és adott ki – a szovjet kormány előző napi deklarációját alapul véve – a magyar kormány nevében egy rövid nyilatkozatot, amely elítélte az Egyesült Államok agresszív, Kuba függetlenségét veszélyeztető lépéseit.¹⁹ A vezetésben meglévő bizonytalanságot jelzi, hogy a deklarációt nem a következő napon, október 24-én tették közzé, hanem azt – alighanem újabb, érdemi moszkvai információk érkezésében reménykedve – csak egy nappal később, 25-én közölte a *Népszabadság*.

Maga a Minisztertanács is csak október 25-én ült össze. Ekkor derült ki a kormány tagjai számára is, hogy a rendkívüli helyzetre való tekintettel a nyilatkozatot Kádár irányítása alatt a miniszterelnök-helyettesek és a külügyminiszter készítették és hozták nyilvánosságra: most a testület utólagos jóváhagyását adta az akcióhoz.²⁰ Az ülésen Kádár tájékoztatást adott a kubai válságról, valószínűleg Grecsko marsallnak, a VSZ EFE főparancsnokának – mai ismereteink szerint igencsak hiányos – információi alapján. Kádár az amerikai lépések ismertetése után elmondta, hogy a Szovjetunióban harckészültséget rendeltek el, de tartalékosokat nem hívtak be. Az NDK területére jelentős új szovjet egységek vonultak, Lengyelország az oderai határszakaszon, Bulgária pedig a déli határainál hajtott végre csapaterősítéseket. Emellett a VSZ minden tagállamában harckészültségbe helyezték a meglévő katonai állományt. Grecsko marsall kérésére – ugyancsak a rendkívüli kabinet jóváhagyásával – a magyar katonai vezetés is megtette a szükséges intézkedéseket, így Magyarországon elsősorban a légierőt és a légvédelmet helyezték készültségbe.²¹ Kádár most ehhez az intézkedéshez is a kormány utólagos jóváhagyását kérte és kapta.

Noha a helyzetről láthatóan korántsem rendelkeztek kellő információval, a válságot Kádár a második világháború óta legsúlyosabb nemzetközi konfliktusként értékelte. A kormány ennek megfelelően felhatalmazta a honvédelmi miniszterrel kiegészített „rendkívüli kabinetet”, hogy tegye meg a szükséges intézkedéseket. A további-

¹⁸ Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1962. október 23-i üléséről, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL-OL), M-KS-288. f. 5./280. ó. e.

¹⁹ Jegyzőkönyv a Minisztertanács 1962. október 25-i üléséről, MNL-OL, XIX-A-83-a-245/1962 ó. e.

²⁰ Jegyzőkönyv a Minisztertanács 1962. október 25-i üléséről, MNL-OL, XIX-A-83-a-245/1962 ó. e.

²¹ A készültséget a kubai válság lezárása után, 1962. november 22-én oldották fel. – A kubai válság után tovább folytatódott az 1961 tavaszán megindult tendencia, így újra sor került a védelmi kiadások emelésére. A hadsereg létszámát 1962 szeptemberében a HM javaslata 1964-re 85 ezer főben, 1970-re pedig 92-95 ezer főben határozza meg. Ezzel szemben 1963 augusztusában a tényleges létszám már 106400 fő, az 1970-re szóló előirányzat pedig 120-122 ezer fő volt. Fehér Lajos jelentése a Politikai Bizottságnak, 1963. augusztus 30. MNL-OL, M-KS-288. f. 5/312. ó. e.

akban minden bizonnyal ez a szűk ad hoc testület foglalkozott a válság nyomán adódó problémák kezelésével, ám tevékenységéről ma még lényegében semmit sem tudunk. A magyar párt hivatalos vezető szervei az MSZMP november 2-án megtartott PB- és Titkársági ülésekről fennmaradt dokumentumok szerint érdemben nem foglalkoztak a kubai válság következtében kialakult helyzettel. Ezt megelőzően, október 25-én a Titkárság röpszavazással döntött arról, hogy MTI-tudósítót küldenek Kubába. Úgy tűnik, nem merült fel az sem, hogy össze kellene hívni a Központi Bizottság rendkívüli ülését. Tény viszont, hogy erre nem került sor. Az adott helyzetben a magyar vezetés valójában nem sok mindent tehetett, hiszen az események alakulását a legcsekélyebb mértékben sem tudta befolyásolni, pedig a válság kimenetele, kedvezőtlen esetben, alapvetően érintette volna Magyarország sorsát is. Ezért azután maradt a propaganda területe: a közvéleményben igyekeztek a Kuba melletti szimpátiát erősíteni, s a gyárakban és munkahelyeken szolidaritási röpgyűléseket szerveztek. A válság idején készült hangulatjelentések szerint nem volt háborús pánik az országban, az emberek bíztak benne, hogy a Szovjetunió sikeresen elhárítja a háború veszélyét.²² Mindez nagyon is elképzelhető, mivel a politikai vezetés mindent elkövetett, hogy a közvélemény minél kevesebbet fogjon fel a válság valódi jellegéből.

Jelenlegi ismereteink szerint első kézből származó, lényegi szovjet információt a magyar vezetés csak november elején kapott. November 5-én, az MSZMP PB rendkívüli, zárt ülésén Kádár János beszámolt róla, hogy aznap reggel Hruscsovval folytatott telefonbeszélgetése során megegyeztek, hogy Kádár sürgősen kiutazik Moszkvába.²³ November első napjaiban a VSZ számos tagországának vezetői jártak a szovjet fővárosban, így logikusnak tűnik Kádár magyarázata, miszerint ő kérte a találkozót, hiszen „félreérthetik az emberek”, ha a magyarok nem vesznek részt ilyen konzultáción. Lehetséges azonban egy másik magyarázat is: november 2-án Budapesten kémkedés vádjával letartóztatták Greville Wynne brit állampolgárt, majd 14-én átadták a szovjet hatóságoknak arra hivatkozva, hogy bűneit főleg a Szovjetunió ellen követte el. Wynne brit diplomata volt a moszkvai nagykövetségen és az angoloknak kémkedő Oleg Penkovszkij összekötőjeként tevékenykedett. Wynne-t kémkedésért nyolc év börtönre ítélték 1963 májusában. Egy évvel később kicserélték a korábban a szovjeteknek dolgozó Gordon Lonsdale-re, aki akkor tizenöt éves börtönbüntetését töltötte Nagy-Britanniában.²⁴ Ilyen esetről sem korábbi sem későbbi időből nem tudunk, ezért korántsem kizárt, hogy Kádár november 7–10. közötti moszkvai látogatásának ez volt legalább az egyik fő oka. A kubai válságról adott szovjet információ nem sokkal volt bővebb annál, amit a magyar vezetők addig is tudtak: a Szovjetunió elérte célját, hiszen lényegében sikerült amerikai garanciát szereznie a kubai kommunista rendszer fennmaradására.²⁵

Mindezek alapján az is elmondható, hogy a világbéke szempontjából mindmáig legveszélyesebbnek tekintett kubai válság megoldása során a harmadik világháború

²² Tájékoztató jelentés a Kuba elleni amerikai provokáció első visszhangjáról, 1962. október 24. MNL-OL, M-KS-288.f. 11/1038. ö. e. Feljegyzés a Kuba elleni amerikai provokáció visszhangjáról, 1962. október 26. MNL-OL, M-KS-288. f. 11/1041. ö. e.

²³ Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1962. november 5-i rendkívüli, zárt üléséről, MNL-OL M-KS-288. f. 5/281/1. ö. e.

²⁴ Greville Maynard Wynne (1919–1990) később kiadta visszaemlékezéseit: *The Man from Moscow: The Story of Wynne and Penkovsky*. London, Hutchinson, 1967.

²⁵ Kádár János beszámolója az MSZMP KB 1962. november 12-i ülésén. MNL-OL, M-KS-288. f. 4/60. ö. e.

kirobbanásának veszélye korántsem volt akkora, mint ahogy azt a korabeli nemzetközi közvélemény megélte. Ez pedig éppen annak volt köszönhető, hogy a krízis megoldása során a szuperhatalmak vezetői nagyfokú visszafogottságról és felelősségérzetről tettek tanúbizonyságot. A válság sajátossága, hogy egy potenciális világháború-katalizáló helyzet végül egy tényleges és tartós békekatalizáló helyzetbe fordult át.

A szuperhatalmak ugyanis azonnal levonták az esetből a szükséges következtetéseket: az emberi civilizáció elpusztulásával fenyegető harmadik világháború mindenáron való elkerülése érdekében meg kell akadályozni az olyan veszélyes konfliktusok kialakulását, mint amilyen a kubai válság volt. A szuperhatalmak visszavonhatatlanul felismerték, hogy a jövőben a kooperáció kényszerének nincs alternatívája, és hogy a jövőben a szuperhatalmi kooperáció mechanizmusának tökéletesítése révén eleve el kell kerülni a hasonló veszélyes konfliktusok kialakulását. Ennek a belátásnak az első komoly eredménye a Fehér Ház és a Kreml közötti „forró drót” létrehozása volt 1963 júniusában, majd ezt követte augusztusban az atomcsendegyezmény aláírása.

Ez a felismerés azután jelentősen hozzájárult a hatvanas évek közepétől kibontakozó klasszikus enyhülési folyamat sikeréhez, a szuperhatalmi együttműködés új, hatékonyabb és intézményes formáinak kialakulásához.

A válság tanulságai Kelet-Közép-Európában

A VSZ tagországok számára a kubai válság szintén komoly tanulságokkal szolgált, mivel valójában ekkor döbrentek rá kiszolgáltatottságuk mértékére. Különösen nehezen értették meg, hogy ha a lényegesen kisebb nemzetközi feszültséget okozó berlini válság során a szovjetek fontosnak tartották a szövetségesekkel való rendszeres konzultációt, hogyan fordulhatott elő, hogy majdnem kitört a harmadik világháború és a keleti katonai szövetség tagjai szinte minden érdemi információ nélkül várták a végkifejtet. Hát, még ha tudták volna, hogy a hrucsovi propaganda állításával ellentétben ekkor már nem a Szovjetunió, hanem az Egyesült Államok rendelkezett jelentős, mintegy háromszoros fölényvel az interkontinentális rakéták terén! A legradikálisabb következtetést a román vezetők vonták le az esetből: 1963 októberében a román külügyminiszter a legnagyobb titoktartást kérve közölte amerikai kollégájával, hogy egy nukleáris világháború esetén Románia semleges maradna. Erre hivatkozva kérte, hogy országa ne legyen amerikai atomcsapás célpontja.²⁶ A gazdasági téren már 1958-tól jelentkező, majd 1964-ben nyilvánosan is vállalt román deviáns politika „vonallá” válása így legalábbis jelentős mértékben a kubai válság hatásának tulajdonítható.

A lengyel vezetők nem kevésbé voltak felháborodva a történeteken, ráadásul úgy látták, maguk a szovjetek nem értették meg a dolog jelentőségét, ezért az a negatív tendencia, hogy nem tartják fontosnak az előzetes konzultációt, folytatódik. Nehezményezték többek között, hogy Moszkva nem egyeztetett a VSZ-országokkal az atomcsendegyezményről, annál is inkább, mert a szerződés megkötése után azt nekik is alá kellett írniuk. Gomulka az 1963 novemberében Budapesten folytatott tárgyalásain azt is elmondta, hogy Kuba be akar lépni a Varsó Szerződésbe, ám ez nagy veszélyt jelentene a keleti blokk biztonságára és az egész világ békéjére. Ezért határo-

²⁶ Garthoff, Raymond: When and Why Romania Distanced Itself from the Warsaw Pact, *Bulletin, Cold War International History Project*, Woodrow Wilson International Center for Scholars, Issue 5, Spring 1995. 111.

zottan kijelentette, hogy amennyiben hivatalosan is felvetik a kérést, Lengyelország meg fogja vétózni Kuba felvételét.²⁷ A lengyelek a megoldást a Varsói Szerződésen belüli előzetes konzultáció elmélyítésében és az egyes tagállamok politikai szerepének jelentős növelésében látták.²⁸

Noha a szovjet magatartás kritikájában a magyar vezetés jóval visszafogottabb volt, mint a lengyelek, a VSZ-en belüli jövőbeni együttműködés jellegét tekintve lényegében azonos nézeteket vallott. Ennek egyértelmű jele volt, hogy Kádár az 1963 júliusi moszkvai látogatása során javaslatot tett a VSZ Külügyminiszteri Tanácsának létrehozására, még jóval azelőtt, hogy a VSZ reformjára vonatkozó tervek 1965–1966 folyamán hivatalosan is napirendre kerültek.²⁹ A kezdeményezés célja egyértelműen az volt, hogy ily módon információs és *konzultációs kényszerhelyzetet* teremtsenek a szovjetek számára, és erősítsék a döntés-előkészítés *multilaterális* jellegét. Ezt Kádár világosan közölte is Hruscsovval: „itt arról van szó, ne álljon elő olyan helyzet, hogy a szovjet kormány különböző nyilatkozatokat publikál, s a többi kormány elolvassa az újságból... Előzetes tanácskozássra gondoltam. Azt is megmondtam, hogy a tapasztalat szerint jobb előbb vitatkozni, mint utóbb”³⁰. A javaslatot a szovjetek – akik két év múlva maguk álltak elő ugyanezzel az ötlettel – ekkor azzal háritották el, hogy most, amikor „szuverenitási betegség” ütötte fel a fejét, a tagállamok erre rosszul reagálnának, és csak félreértenék a szándékot.

Egy évvel később, 1964-ben azonban Hruscsov maga javasolta, hogy átmeneti megoldásként a VSZ külügyminiszterei vagy helyetteseik tartsanak rendszeres időközönként konzultációkat a legfontosabb nemzetközi kérdések megtárgyalása céljából. Ekkor indult a külügyminiszter-helyettesek találkozóinak sorozata, amely hamarosan a szövetség egyik leghatékonyabb külpolitikai koordináló-döntéselőkészítő fóruma lett, noha hivatalos szervezeti formát sohasem öltött.³¹ A magyar vezetés által 1958 óta szorgalmazott külpolitikai koordinációs testületnek, a VSZ Külügyminiszterek Bizottságának megalakítására végül 1976-ban került sor.

---

²⁷ Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1963. november 26-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/320. ö. e.

²⁸ Erdélyi Károly feljegyzése Marian Naskowski lengyel külügyminiszter-helyetessel 1963. november 21-én folytatott megbeszéléséről (1963. november 24.) uo.

²⁹ A magyar fél valójában már 1958-ban javaslatot tett a Külügyminiszterek Tanácsának létrehozására, ám akkor válasz sem érkezett a felvetésre. Baráth Magdolna: Magyarország a szovjet diplomáciai iratokban 1957–1964, In: Rainer, M. J. Múlt századi hétköznapiak: Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról. Budapest, 1956-os Intézet, 2003. 79.

³⁰ Kádár János beszámolója a párt és kormányküldöttség szovjetunióbeli látogatásáról, Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottságának 1963. július 31-i üléséről, MNL-OL, M-KS-288. f. 5/309. ö. e.

³¹ Lásd: Csaba Békés, Anna Locher, Christian Nuenlist (eds.): *Records of the Meetings of the Warsaw Pact Deputy Foreign Ministers, 1964–1989*. Introduction by Csaba Békés, Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact, 2005 (web site: www.isn.ethz.ch/php).